

УДК 351.91

Н. В. ЛЕВЧЕНКО

**УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ
В КОНТЕКСТІ НАУКИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Проаналізовано поняття “національна ідея”, “національна державна ідея” і “національна державницька ідея” з точки зору науки державного управління. Доведено можливість використання терміну “національна державницька ідея” як наукового поняття, що має безпосереднє значення для формування нової нормативної моделі державного управління в Україні.

Ключові слова: національна державна ідея, національна державницька ідея, державне будівництво, модель державного управління.

This article analyzes the concepts of “national idea”, “national state idea” and “national state-building idea” in terms of public administration’ academic discipline. Based on studies of state-building potential of the Ukrainian national idea author proves the possibility of using the term “national state idea” as a scientific concept that has direct relevance for the formation of new normative model of public administration in Ukraine.

Key words: national idea, national state idea, national state-building idea, a model of public administration.

Сьогодні загальнопоширеною є думка про те, що організаційна побудова, форми і методи діяльності органів державного управління, успадковані незалежною Україною від радянських часів, потребують суттєвого оновлення, а можливо, й якісної перебудови. У радянську епоху система державної влади виконувала два взаємопов’язаних завдання – здійснення мобілізації населення на досягнення зовнішньо встановлених цілей та організація суцільного партійно-політичного контролю за суспільством заради збереження існуючих політичних, державних та ідеологічних інститутів. Розвиток громадсько-політичної системи припускався, але не мав пріоритетного значення для держави, керівництво якої монополізувало право на суспільну ініціативу. Консервація засадничих елементів радянської моделі державного управління в умовах незалежної України, їх несумісність з офіційно проголошеними принципами демократії та ринкового господарства призвела до громадського вибуху під час президентських виборів кінця 2004 р. Проте спроба “миттєвого” вкорінення запозичених у Західній Європі інститутів державного управління, яку здійснили представники “помаранчевого табору” в 2005-2006 рр., виявилася в реальних умовах України хибною. Західна демократична система державного (публічного) управління споконвічно ґрунтувалася, по-перше, на економічній самодостатності, а по-друге, на політичній незалежності індивідів, якщо не кожного, то переважної більшості. Принцип “розумного

індивідуалізму”, пересаджений на непристосований для нього український ґрунт, зруйнував колективні форми діяльності спочатку в “помаранчевому” політичному середовищі, а потім спровокував розростання управлінської “руїни” в загальнодержавному масштабі.

В умовах, що склалися, Україна потребує нової моделі державного управління, відмінної як від застарілих “радянських”, так і, умовно кажучи, модерних “західних” зразків; моделі, побудованої на акумулюванні й упровадженні власного державницького досвіду, громадської свідомості народу, його уявлень про те, якою має бути держава і чому вона такою не є. В українському суспільстві склався консенсус щодо необхідності невідкладної модернізації політичної системи взагалі й системи державного управління, зокрема. Але немає згоди в похідних питаннях: по-перше, яким має бути майбутній державний устрій; по-друге, хто і за допомогою яких інструментів повинен здійснити очікувану модернізацію, і по-третє, як забезпечити найскорішу суспільну легітимізацію реформи. Нез’ясованість цих питань може в найближчій перспективі привести або до розповзання руйнівних процесів у державі, або до встановлення жорсткого, зовнішньо ефективного, проте, внутрішньо невизначеного політичного режиму.

Відповіді на поставлені питання можуть бути знайдені в разі звернення до загальновідомого, але не зовсім зрозумілого для громадськості феномену української національної ідеї, вірніше її державницької складової. Метою даної розвідки є визначення потенційної ролі вітчизняної державницької ідеї в реформуванні чинної системи державного управління, розкриття її державотворчого потенціалу. Для досягнення поставленої мети необхідно, по-перше, уточнити зміст понять “національна ідея”, “українська національна ідея” й, нарешті, “національна державницька ідея”; по-друге, проаналізувати принципову можливість і конкретні шляхи впливу останньої на систему державного управління; по-третє, окреслити перспективну модель державного управління, побудовану на засадах “матеріалізації” державницької ідеї.

Поняття “система державного управління”, її сутність, складові та напрямки модернізації (здебільшого в контексті адміністративної реформи) досліджено в працях українських і російських дослідників: В. Авер’янова, Г. Агаманчука, В. Бакуменка, Ю. Битяка, Н. Глазунової, В. Козбаненко, В. Малиновського, О. Машкова, Н. Мельгюхової, Н. Нижник, Г. Одінцової, С. Сербьогіна, В. Цветкова, В. Четверикова та ін. До наукової інтерпретації концепту “національна ідея” в тому числі в його державницькому аспекті зверталися представники багатьох суспільних наук С. Гелей, О. Забужко, В. Колотило, В. Кулик, І. Курас, В. Лісовий, В. Медведчук, Ф. Медвідь, В. Межуєв, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Смолій, В. Степанков, М. Степико, П. Толочко, В. Трачук, А. Фартушний, О. Шокало, П. Ющенко та ін. У галузі науки державного управління до дослідження цієї проблеми причетні Т. Безверха, В. Карлова, М. Пірен, О. Радченко, І. Смагін. Проте більшість фахівців дуже обережно ставиться до проблематики, пов’язаної з поняттям “національна ідея”, та її похідними, очевидно, через труднощі

гносеологічного характеру, тобто поширене сприйняття останньої як переважно духовного феномену, а тому раціонально невизначеного й безперспективного в річищі науки державного управління.

Слід визнати, що самі фундатори українських державно-політичних досліджень надали багато підстав для обережного ставлення до національної ідеї та пов'язаних понять. Так, В. Липинський визнавав, що “раціоналістичними методами сучасної демократії [український] народ свідомою нацією не стане”, бо народу не вистачає “несвідомої, містичної, ірраціональної волі бути собою”. Засновник доктрини “чинного націоналізму”, Д. Донцов підкреслював зверхність “активно творчого чинника підсвідомого, ірраціонального”, “чинника волі” у порівнянні з “матеріальним”, “розумовим”, “реальним” державотворчим чинником опонентів з демократичного табору. “Воля”, “емотивність”, “національний ерос” (можливо, зрозумілий на кшталт Жоржа Батая як надлишковість суб’єктивності, яка сама себе перевершує) – є, на його переконання, складовою кожної національної ідеї, у т.ч. й української. Дж. Армстронг (США) підсумував, що апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, які складають націю, поруч із підпорядкуванням раціональної думки “інтуїтивно правильним емоціям” та ірраціональністю є одним з світоглядних параметрів українського “інтегрального (чинного) націоналізму” [10].

За М. Вебером, раціональна очевидність властива тій дії, яка може бути повністю доступною для інтелектуального осягнення у своїх навмисних значенневих зв'язках. Усі ірраціональні, емоційно обумовлені значенневі зв'язки, що визначають ставлення індивіда до навколишнього середовища й впливають на його поведінку, він пропонував вивчати й зображувати в якості “відхилень” від чисто цілераціонально сконструйованої дії [3, с. 604–605], хоча й визнавав, що “для емпіричних дисциплін чітких меж зрозумілого немає” [5, с. 104]. Структури державного управління та місцевого самоврядування М. Вебер відносив до “легального” панування, що існує завдяки формальним раціонально побудованим правилам [5, с. 157–159]. Для сучасної держави, на його думку, є характерним бюрократичний державний устрій у найраціональнішій формі [4, с. 650]. Ю. Габермас, погоджуючись з ним у головному, вказує на хибі теорії вдосконаленого управління суспільством, що сприймає останнє як зв'язок способів поведінки, в якій раціональність опосередкована тільки розсудом соціально-технічного управління, але не когерентною загальною свідомістю, тобто не тим зацікавленим розумом, який може набути політичну силу тільки через голови політично свідомих громадян [14, с. 12–13].

Сучасні науковці визнають державне управління (і як реальний управлінський процес і наукову дисципліну) феноменом раціональним за природою або переважно раціональним порівняно, наприклад, з політикою більш відчутною до емоційного настрою мас [9]. Раціональність державного управління базується на розробці науково обґрунтованих варіантів рішень, їх порівнянні й обранні найкращих. З іншого боку, раціональність не є статичним поняттям. Вона має якісний вимір, розгорнутий у часі. Чим більш розвинутими стають керовані об'єкти, чим сильніше й раціональніше проявляються їхні

самоорганізаційні властивості, тим менше вони потребують державного управління й саме управління стає “м’якшим” і поступово зводиться лише до керівних впливів координаційного характеру [2, с. 82].

Не дивно, що й сьогодні навколо поняття “національна ідея” точиться багато суперечок, пов’язаних перш за все з відсутністю чіткого його визначення. Як зауважив В. Лісовий, “вислів “національна ідея” належить скоріше до так званих термінів-парасольок – тобто термінів, які в різний спосіб (залежно від розуміння того, хто їх застосовує) можуть об’єднувати в собі цілий набір понять” [11, с. 6]. Л. Нагорна пропонує замислитися, чи може взагалі національна ідея бути чітко визначеною і текстуально оформленою. Адже йдеться не про державну доктрину і не про ідеологію як систему поглядів, а саме про ідею як форму колективних устремлень, яка за самою своєю природою є чимось неформальним, ефемерним, якоюсь мірою ірраціональним. Такі пізнавальні труднощі вона пояснює поліморфністю самого поняття “національна ідея” [13, с. 20–21]. Крім того, існує інше – політизоване – пояснення сучасного “термінологічного хаосу” в інтерпретаціях української національної ідеї. На думку М. Винницького, довгий час вона “служила основним ідеологічним рушієм як громадської діяльності за кордонами радянської України, так і підпільного дисидентського руху на території СРСР. ... З моментом утвердження України як незалежної держави цей аргумент втратив свою очевидну легітимність” [7]. Іншими словами, “національна ідея” втратила для її політичних провідників кон’юнктурне значення.

А. Фаргушний виділяє такі аспекти розуміння національної ідеї в сучасній науці: онтологічний, гносеологічний, соціальний, політичний, аксіологічний, культурологічний; і надає наступне її визначення: “українська національна ідея – це ієрархізована система духовних цінностей, що об’єктивно склалася в процесі етногенезу й націогенезу автохтонного населення Подніпров’я та Подністрів’я й котра адекватно відображає реальні умови існування цього населення, має конструктивний потенціал, творчий (а не руйнівний) характер та спроектована в майбутнє як модель суспільної організації, що спроможна і покликана забезпечити незалежній Україні належне місце в сучасній та майбутній світовій спільноті” [16, с. 69]. У сучасній Україні національна ідея набуває форми громадсько-політичного проєкту загальнонаціонального масштабу, невід’ємною частиною якого є певне увявлення про об’єктивне становище нації, її цінності і проблеми, а також про загальнонаціональні інтереси і цілі та способи їх досягнення.

Як феномен духовного гатунку, національна ідея виступає органічною складовою загального світогляду. Об’єктивно її провідною функцією є твердження засад буття нації, таких, які виокремлюють її від інших націй та зміцнюють власну ідентичність у світі, що глобалізується. Українська національна ідея має віддзеркалити головні напрями розвитку спільноти (поміж іншого, визначити її природу як нації політичної, загальногромадянської, чи етнічно детермінованої), установити досяжні цілі та вказати засоби, що спроможні забезпечити їх виконання. На психологічному, суб’єктивному, рівні – рівні окремих громадян або їх об’єднань – єдиного розуміння змісту національної

ідеї може і не бути. Проте повинно поширюватись відчуття колективної ідентичності, спільної долі, що реалізується через загальний інтерес, спрямований на якісне та кількісне зростання рівня життя, створення більш сприятливого для людини зовнішнього середовища. У цьому сенсі держава, державна влада, є не самоціллю, а неодмінним засобом, інструментом людського розвитку. Саме через державу реалізується в сучасному глобальному світі національна ідентичність і забезпечується досягнення національних пріоритетів. Тому національна ідея закономірно набуває статусу державної чи державницької ідеї. Саме так ставилися до неї фундатори вітчизняної політичної думки від П. Куліша і М. Костомарова до М. Грушевського, В. Липинського і Д. Донцова.

У сучасній українській фаховій літературі відсутній загальноприйнятий підхід до визначення змісту та правил вживання термінів “державна ідея” та “державницька ідея”. Взагалі прикметники “державний” і “державницький” розуміються як синоніми, різниця між якими скоріш стилістична, ніж сутнісна. За Великим тлумачним словником сучасної української мови, “державний” – це такий, що має важливе значення для держави, може впливати на стан її справ або бере безпосередню участь у керівництві державою [6, с. 286]. Термін “державницький” контекстно пов’язується з поняттями “ідеологія”, “ідеї”, “мислення”, “сили”, “позиція”, “погляди”, “функція”, “структури” [15, с. 78]. Українська фахова мова на відміну від російської та більшості європейських мов має ефективні засоби для того, щоб розрізнити поняття, які стосуються об’єкта (використовуючи терміни-прикметники, що закінчуються на -ний), та поняття, що стосуються особи, пов’язаної з цим об’єктом (використовуючи терміни-прикметники, що закінчуються на -цький) [8, с. 126].

Державна ідея як духовний феномен співвідноситься з поняттям “державна”, її сутність полягає в закріпленні в суспільстві спільного відчуття національної державності. Натомість державницька ідея виступає складовою державної ідеї та вказує на специфічні риси нормативної моделі державного управління, яка може бути побудована на підставі її настанов. Державну ідею доцільно розглядати як більш загальне поняття, як кінцеву мету без виокремлення деталей. Вона відповідає на питання, чи досяжна взагалі національна держава, а якщо так, то легітимізує це твердження в суспільній думці не тільки в середині окремої нації, але й далеко поза її меж (табл.).

Державницька ж ідея дає відповідь на інше підпорядковане першому питання: який саме державний устрій має бути встановлений, щоб задовольнити вимоги, забезпечити потреби та здійснити очікування більшості громадянства. Державницька ідея розкриває зміст поняття “державність” як специфічної ознаки державно-політичної організації суспільства, що вживається з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату) та є спорідненою з поняттям “державне будівництво”, мету якого вона відображає й легітимізує. У такому сенсі “державницька ідея” має власне соціальне буття, є атрибутом і чинником державноуправлінського процесу, а з ґносеологічних позицій її припустимо трактувати в ролі одного з концептів науки державного управління.

Таблиця

Порівняльний аналіз змісту української державної та державницької ідей

<i>Аспекти розуміння національної ідеї у сучасній науці</i>	<i>Українська національна державна ідея</i>	<i>Українська національна державницька ідея</i>
Онтологічний (буттєвий)	Відбиває реальність соціального буття національної держави	Відбиває реальність визначеного проекту побудови національної держави
Гносеологічний (пізнавальний)	Сприймає державну ідею як феномен раціонального пізнання	Сприймає державницьку ідею як феномен раціонального пізнання
Соціальний	З'ясовує особливості національної держави як соціального інституту	З'ясовує соціально детерміновані особливості побудови системи державного управління
Політичний	Забезпечує легітимізацію державницьких змагань як загальнонаціональної справи	Забезпечує легітимізацію визначеної моделі державного устрою з позицій політичної нації
Аксіологічний (ціннісний)	Визначає державну ідею як мету і моральний обов'язок, стимул діяльності її прихильників	Визначає міру і форму моральної відповідальності державних діячів за результати їх діяльності
Культурологічний	Виокремлює державотворчі національні культурні традиції	Розкриває сутність політичної культури як чинника державного будівництва
Історичний	Аналізує національний державотворчий потенціал з точки зору історичного досвіду	Формує модель державного управління на підставі акумуляції історичного досвіду

Теоретично державна ідея формується раніше державницької, бо уявлення про можливість і необхідність незалежної держави передуює появі поглядів на те, якою саме має бути ця держава. Проте в реальному житті все може бути навпаки. У 1991 р. після розпаду СРСР Україна набула незалежність на сприятливих для себе умовах. Але на той час не було не тільки громадсько-політичного проекту нової держави (того, що ми називаємо державницькою ідеєю), навіть бракувало суспільного порозуміння щодо її необхідності. Щоб переконатися в тому, достатньо порівняти результати двох загальноукраїнських референдумів у березні та грудні 1991 р. У першій половині 90-х рр. XX ст. здійснення конкретного політичного проекту України (т.зв. “розбудова держави”) значно випереджало процес суспільної легітимізації цього проекту. У 2005 р. після президентських виборів склалася унікальна, найбільш сприятлива за всю історію української державності можливість для прискореної модернізації системи державного управління. Ідея незалежної української держави як невід’ємної складової європейської цивілізації тоді

остаточно перемогла у громадській уяві пострадянський ностальгічний синдром. Однак відсутність у середовищі вищого політичного керівництва країни єдності в питаннях державного будівництва призвела до глибокого суспільного розчарування та швидкої втрати реформаторської перспективи.

Національна державницька ідея як феномен суспільної свідомості не може існувати поза межами спільноти, що є її носієм. Проте як духовне явище, що має здатність до самовідтворення та поширення у відповідному суспільстві, а відтак, впливати на поведінку людей, вмотивувати їх діяльність, державницька ідея наділена власним соціальним буттям, якісними рівнями (проявами) якого є персональні та колективні уявлення (суб'єктивний рівень), цільові суспільні інститути, що створені на її підтримку (інституційний рівень), прогностичні моделі державного устрою, побудовані на підставі її настанов (нормативний рівень) та, зрештою, модифікована система державного управління, результат опредметнення (“матеріалізації”) державницької ідеї в громадсько-політичному житті (державноуправлінський рівень) (рис. 1).

Рис. 1. Рівні соціального буття національної державницької ідеї

Як громадсько-політичний проект національна державницька ідея виступає, по-перше, гносеологічною (пізнавальною) конструкцією, системотворчою матрицею, що розкривається через відповідну модель державного управління – теоретично вибудовану цілісну сукупність уявлень, як виглядає і як повинна виглядати система управління, а по-друге, інституціолізованим фактором впливу на чинну систему державного управління. У другому випадку національна державницька ідея набуває формує соціального буття та діє через громадсько-політичних акторів, які усвідомлюють її значення (рис. 2).

Державне управління, за поширеним визначенням, – це практичний регулюючий та організуючий вплив держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її впорядкування, збереження або перетворення [2, с. 38]. В. Малиновський додає, що здійснюється цей вплив шляхом використання повноважень виконавчої влади через виконання законів, виконання управлінських функцій тощо [12, с. 48–49]. У широкому розумінні державне управління як система означає безпосереднє здійснення державної влади. У вузькому сенсі – це діяльність державних органів виконавчої влади.

Рис. 2. Складові української національної державницької ідеї

Поняття “система державного управління” вперше вжито в Указі Президента України від 7 липня 1997 р. “Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи”. Дана реформа мала “радикально змінити систему державного управління всіма сферами суспільного життя, перетворити її в один з визначальних чинників економічних та соціальних реформ”. Детальний виклад знаходимо в “Концепції адміністративної реформи в Україні”, затвердженій відповідним Указом Президента України 22 липня 1998 р., що не втратив чинності й дотепер. Система державного управління, – йдеться в документі, – це складне поняття, зміст якого охоплює такі складові

елементи: а) суб'єкти управління, тобто органи виконавчої влади; б) об'єкти управління, тобто сфери та галузі суспільного життя, що перебувають під організуючим впливом держави; в) управлінська діяльність (процес), тобто певного роду суспільні відносини, через які реалізуються численні прямі та зворотні зв'язки між суб'єктами і об'єктами управління [1].

Національна державницька ідея як гносеологічна конструкція безпосередньо впливає на підсистему політичного управління, одну з складових державного управління взагалі. Рекомендації та настанови, що формулюються на її підставі (в образі уявної моделі державного управління або її елементів), відображаються на рівні законодавчої влади у відповідних законопроектах; конкретизуються в концепціях і програмах, прийнятих виконавчою гілкою влади й, нарешті, узагальнюються в рішеннях судових органів, що виносяться на підставі чинних законів. Національна державницька ідея як інституціолізований громадсько-політичний проект взаємодіє з підсистемою адміністративного управління, тобто впливає на здійснення виробленого політичного курсу. Залежно від спрямованості та ступеня політичної волі, готовності як суб'єктів, так і об'єктів державного управління до перебудови на її засадах, національна державницька ідея може здійснювати вирішальний вплив і на складові державного управління (систему органів виконавчої влади), і на вироблення параметрів нормативної моделі державного управління. Така модель направлена в майбутнє, проте її складові детермінуються об'єктивними чинниками, що діють уже сьогодні. По-перше, вона ґрунтуватиметься на описі й дослідженні історичного досвіду вітчизняного державотворення. По-друге, така модель має враховувати внутрішньо- й зовнішньополітичні умови, особливо критично важливу в українських умовах різницю в оцінках ролі політичних і культурологічних чинників у різних регіонах країни. Нарешті, вона повинна віддзеркалювати настрої великих соціальних груп, акумульованих у політичних партійних програмах. Неодмінною умовою “матеріалізації” настанов національної державницької ідеї й на рівні нормативної державотворчої моделі, й у формі конкретних громадсько-політичних проектів є її підтримка впливовими суспільними інституціями, тобто “суб'єктивація” державницької ідеї в діяльності державних акторів як тих, що вже знаходяться при владі, так і тих, хто цієї влади домагається.

З урахуванням вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. Поняття “національна ідея”, принаймні в раціоналізованій формі національної державницької ідеї, має право на існування разом з іншими поняттями і категоріями державноуправлінської науки. Якщо національна ідея взагалі як ієрархізована система духовних цінностей є сферою переважно культурологічних досліджень, то національна державна ідея й, передусім, національна державницька ідея в разі набуття нею об'єктивного онтологічного статусу (тобто після “опредметнення” в суспільній практиці) та інституціалізації в громадсько-політичному житті має великий гносеологічний (пізнавальний) та державотворчий потенціал, спрямований на модернізацію чинної системи державного управління та вироблення засад якісно нової управлінської моделі.

Література:

1. Указ Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” від 22 липня 1998 р. № 10/98 (Концепція адміністративної реформи в Україні) // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 21. – С. 32.
2. *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 400 с.
3. *Вебер М.* Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
4. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
5. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер ; О. Погорілий (пер.). – К. : Основи, 1998. – 534 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
7. *Винницький М.* Україна і діаспора – можливості формування “світового українства” / М. Винницький // Культурні зв’язки Донеччини з українським зарубіжжям : матеріали наук.-практ. конф., м. Донецьк, 17 грудня 2004 р. – Донецьк, 2004. – 236 с.
8. *Головашук С. І.* Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головашук. – К. : Наук. думка, 2004. – 448 с.
9. *Козбаненко В. А.* Формы и методы государственного управления / В. А. Козбаненко // Пробл. теории и практики упр. – 2000. – № 2. – С. 46–48.
10. *Левченко Н. В.* Українська державна ідея у творчості В’ячеслава Липинського та Дмитра Донцова / Н. В. Левченко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІНАДУ “Магістр”, 2010. – Вип. 4 (31).
11. *Лісовий В.* Перший в Україні систематичний виклад теорій нації та націоналізму : [монографія] / В. Лісовий // Теорії нації та націоналізму. – К. : Либідь, 1999. – С. 3–19.
12. *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. – 254 с.
13. *Нагорна Л.* Поняття національна ідентичність і національна ідея в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14–30.
14. От критической теории к теории коммуникативного действия. Эволюция взглядов Юргена Хабермаса : Тексты / пер. с нем., сост. и прим. А. Я. Алхасова ; Ульяновский гос. технич. ун-т. – Ульяновск, 2001. – 150 с. – Режим доступа : <http://venec.ulstu.ru/lib/2002/1/Alkhasov.pdf>.
15. *Сліпушко О.* Політичний і фінансово-економічний словник (понад 3000 термінів, понять, імен) / О. Сліпушко. – К. : Криниця, 1999. – 390 с.
16. *Фартушний А. А.* Українська національна ідея як підстава державотворення : [монографія] / А. А. Фартушний. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2000. – 308 с.